

**НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

МАКСИМОВ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ

УДК 340.12

**ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ
ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ**

Спеціальність 12.00.12 – філософія права

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук**

Харків – 2002

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Науковий консультант: доктор філософських наук, професор **Чефранов Вадим Олександрович**, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, професор кафедри філософії

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор **Козюбра Микола Іванович**, Конституційний Суд України, суддя;

доктор юридичних наук, професор **Рабінович Петро Мойсейович**, Львівський національний університет імені Івана Франка, професор кафедри історії та теорії держави і права;

доктор юридичних наук, професор **Козловський Антон Антонович**, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, завідувач кафедри теорії та історії держави і права

Провідна установа: Національна академія внутрішніх справ України МВС України, м. Київ

Захист відбудеться “_17_” __грудня__ 2002 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64. 086.02 у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77

Автореферат розісланий “_15_” __листопада__ 2002 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Гончаренко В.Д.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У процесі демократичної трансформації сучасного українського суспільства в ньому відбувається докорінна зміна ролі права, яке поряд з інструментальним значенням набуває рис основного ціннісного орієнтиру, однієї з фундаментальних суспільних засад. Оскільки в сучасному українському суспільстві стійкі стереотипи поваги до права, на жаль, відсутні, потрібне більш фундаментальне обґрунтування ролі права в житті людини і суспільства та відповідне орієнтування політики. Від міри адекватності такого обґрунтування залежить спрямованість і ефективність як реформування суспільства в цілому, так і здійснення правової реформи як складової частини трансформаційних процесів зокрема.

У цій ситуації концептуальні схеми, що орієнтують на дещо спрощене розуміння права як засобу здійснення політичних цілей, є, очевидно, недостатніми. Виникає потреба в нових методологічних підходах, які б дали можливість поглянути на право як на найважливіший елемент людського буття, особливу реальність, що має складну структуру і власну логіку функціонування і розвитку. Особливе значення послідовних теоретичних досліджень, які виходять на філософський рівень, полягає в постійній критиці існуючого і в обґрунтуванні нових тенденцій розвитку. Тому осмислення правової реальності як суперечливої єдності всіх сторін такого явища, як право, є одним з актуальних завдань філософії права.

За радянських часів філософія права не розглядалася як самостійна наукова і навчальна дисципліна, позаяк питання про світоглядно-методологічні основи правознавства було вирішено історичним матеріалізмом з позицій економічного детермінізму, а ідеологічне обґрунтування суспільного ідеалу давав “науковий комунізм”. Оскільки за правом не визнавалося достатньо самостійної ролі в суспільному житті, то й потреби в його філософсько-критичному осмисленні не було. Юриспруденції судилася лише констатація та ілюстрація застосування діалектико-матеріалістичного методу, коментування класової сутності права і головним чином проблем конструювання, систематизації, тлумачення і застосування норм позитивного права.

В умовах подолання ідеологічного диктату і масштабності завдань, які стоять перед суспільством, сучасна вітчизняна юриспруденція дедалі частіше звертається до філософського обґрунтування розв'язання її проблем, що вимагає значної світоглядно-методологічної переорієнтації на основі визнання людини найважливішою соціальною і правовою цінністю.

Таким чином, актуальність філософського осмислення права як особливої реальності людського буття зумовлена, з одного боку, *практичними* проблемами функціонування права в суспільстві в цілому і трансформації посттоталітарного суспільства зокрема, а з другого –

теоретичними проблемами, пов'язаними зі світоглядно-методологічним забезпеченням правознавства на основі філософсько-правових досліджень.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Звернення до концепту реальності можна констатувати як одну з тенденцій сучасних досліджень методологічного рівня. Серед зарубіжних філософів і соціологів до нього виявляють інтерес передусім представники феноменологічної соціології (П. Бергер, Т. Лукман, П. Бурдьє) і феноменологічної герменевтики (П. Рікер). У літературі радянського і пострадянського періодів спостерігаємо звернення до різних аспектів проблеми реальності: культурної (Є.К. Бистрицький, В.П. Іванов, В.П. Козловський), соціальної (Р.А. Смирнова), історичної (М.М. Єсипчук, А.І. Ракітов), психологічної (В.П. Зінченко), фізичної (О.І. Панченко), художньої (В.І. Мазепа), етичної (В.А. Малахов), рольової (Н.С. Корабльова), правової (Б.О. Галкін) та ін.

Слід звернути увагу на те, що онтологічна проблема реальності права як предмет філософського осмислення виходить на перший план тоді, коли виникає потреба в обґрунтуванні більш широкого методологічного бачення права. Так, на початку ХХ століття проблема визначення реальності правового світу в контексті обґрунтування методологічного плюралізму привернула увагу видатних представників дореволюційної філософії права (М.М. Алексєєва, І.О. Ільїна, Б.О. Кістяківського, Л.І. Петражицького, Є.В. Спекторського, О.С. Яценка).

У 70-і роки проблема правової реальності обговорювалася в специфічній для радянського правознавства формі дискусії про співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в праві в контексті усвідомлення необхідності переходу від "вузконормативного" до широкого розуміння права, в якій взяли участь відомі юристи – С.С. Алексєєв, М.В. Вітрук, Д.А. Керімов, М.І. Матузов, П.Є. Недбайло, П.М. Рабінович, О.Ф. Черданцев, М.Д. Шаргородський та ін. Нарешті, в пострадянській філософсько-правовій літературі помітна тенденція обговорення проблеми правової реальності як реакція на необхідність подолання однобічності марксистського праворозуміння і обґрунтування природно-правового та інтегрального праворозуміння. Поняття правової реальності все частіше використовується в роботах філософів і юристів (І.П. Малинової, В.А. Бачиніна, Г.І. Іконнікової, В.П. Ляшенка, Л.В. Полякова, І.Л. Честнова, В.В. Шкоди та ін.). Однак у них не завжди повною мірою усвідомлюється необхідність формулювання цілісної концепції правової реальності.

Окремі аспекти проблеми правової реальності були висвітлені в радянській і пострадянській філософській та юридичній літературі. Серед них, зокрема:

– філософське осмислення ціннісно-нормативної реальності

(Т.О. Алексєєва, В.С. Бакіров, Є.К. Бистрицький, Н.А. Бусова, О.Г. Дробницький, А.М. Єрмоленко, О.М. Кривуля, В.О. Лобовиков, А.М. Лой, О.Ф. Плахотний, М.В. Попович, С.В. Пролєєв, Л.А. Ситниченко, Е.Ю. Соловйов, В.В. Шкода та ін.);

– проблематика і методологічний арсенал сучасної західної філософії права (О.В. Гарник, І.М. Грязін, В.П. Желтова, В.І. Кузнецов, Д.І. Лу-ковська, В.Д. Титов, В.О. Туманов, М.Г. Тур, В.О. Четвернін та ін.);

– світоглядні і методологічні особливості філософсько-правових досліджень в Росії (В.Г. Графський, В.Д. Зорькін, І.А. Ісаєв, Е.В. Кузнецов, Л.В. Поляков та ін.), а також розвиток правових ідей в Україні (Т.Г. Андрусяк, О.Л. Копиленко, О.Ф. Скакун, В.Г. Сокурєнко та ін.), включаючи і філософсько-правові (Л.П. Депенчук, О.М. Литвинов, С.С. Сливка, М.Л. Ткачук та ін.);

– методологія пізнання права (О.О. Бандура, В.М. Баранов, Є.В. Бурлай, Д.А. Керімов, А.А. Козловський, М.І. Козюбра, Л.В. Петрова, П.М. Рабінович та ін.);

– праворозуміння (С.С. Алексєєв, А.М. Колодїй, Р.З. Лівшиц, Г.В. Мальцев, В.С. Нерсєсянц, М.В. Цвік, В.О. Четвернін, Л.С. Явич та ін.);

– антропологічні проблеми права (В.А. Бачинін, А.П. Заєць, О.І. Ковлер, Л.В. Кондратюк та ін.);

– правосвідомість і правовий менталітет (Р.С. Байніязов, М.І. Козюбра, М.В. Костицький, Л.С. Мамут, І.Д. Невважай, В.О. Чефранов та ін.);

– ціннісні аспекти права (О.А. Лукашова, П.М. Рабінович, В.С. Нерсєсянц, В.М. Шаповал);

– правомірна поведінка (В.В. Оксамитний) і правова культура (О.В. Петришин, О.П. Семігко);

– трансформаційні процеси в посттоталітарних суспільствах (О.Г. Данильян, В.М. Селіванов) та інші аспекти, які певною мірою створюють підґрунтя для відповідних узагальнень.

Глибинно-сутнісне осмислення права помітне в деяких концепціях філософсько-юридичного рівня – інституціональній (С.С. Алексєєв), лібертарній (В.С. Нерсєсянц), комунікативній (А.В. Поляков) і суто філософського рівня – трансцендентально-феноменологічній (Е.Ю. Соловйов). Але безпосередньо на понятті правової реальності увага в цих концепціях не акцентується.

Отже, проблему правової реальності, попри все її значення, поки не виокремлено як самостійний предмет філософського осмислення; недостатньо також освітлено суб'єктно-антропологічні і ментально-ціннісні основи права, можливості використання методологічного потенціалу західної філософії права в контексті вітчизняної культури, а головне – не сформований в основних його рисах єдиний філософсько-правовий дискурс, у межах якого філософи і юристи знаходили б спільні позиції для взаєморозуміння.

Таким чином, можна констатувати наявність нагальної потреби і можливості формулювання цілісної концепції правової реальності з точки зору онтологічного підходу до права, що

репрезентує його як особливий вимір людського буття, і відсутність у вітчизняній науці спеціального дослідження цієї проблеми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрям роботи виконаний відповідно до планів наукових досліджень Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого в межах цільової комплексної програми “Соціально-філософські і філософсько-правові проблеми розвитку суспільства” (державний реєстраційний номер 0186.0.070870), а також він пов'язаний з науково-дослідними роботами “Проблеми фундаменталізації юридичної освіти в Україні” (державний обліковий номер 0202U002372) і “Проблеми права і влади в суспільствах, що трансформуються: міждисциплінарний аналіз” (державний реєстраційний номер 0102U00427).

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає в тому, щоб на основі аналізу феномена права в єдності світоглядно-методологічного, соціокультурного, концептуально-змістовного аспектів сформулювати і обґрунтувати з онтологічно-антропологічних позицій філософсько-правову концепцію правової реальності, яка могла б служити методологічною основою для дослідження правових проблем в умовах посттоталітарних трансформацій.

Відповідно до поставленої мети передбачається вирішення таких завдань:

- виявлення суті філософського осмислення права на основі аналізу предметної специфіки і особливого дисциплінарного статусу філософії права;
- розкриття змісту і методологічного значення поняття “правова реальність”;
- експлікація універсального змісту методології філософського осмислення права шляхом аналізу основних методологічних парадигм праворозуміння, їх зв'язку з відповідними типами філософського світогляду і евристичних можливостей в інтерпретації феномена права;
- аналіз співвідношення універсально-цивілізаційного і культурно-специфічного у вітчизняній правовій традиції;
- виявлення світоглядно-методологічного потенціалу дореволюційної української і російської філософії права для розв'язання сучасних філософсько-правових проблем;
- розкриття онтологічної природи і структури правової реальності;
- уточнення предмета і методологічних засад правової антропології як розділу філософії права, інтерпретація антропологічного обґрунтування права в цілому і прав людини зокрема;
- розкриття антропологічних основ правосуб'єктності через уточнення значення поняття “правова людина”;
- здійснення феноменологічного аналізу правосвідомості шляхом виявлення основних правових смислів;
- виявлення специфічної природи правових цінностей, а також природи справедливості як основної правової цінності в її концептуально-універсальних і прикладних аспектах;

– обґрунтування ідеї правового суспільства як ствердження “належної” правової реальності та ідеалу (регулятивної ідеї) в умовах суперечливої соціальної практики.

Об'єктом дослідження є право як складний багатогранний феномен та його функціонування в суспільстві, що трансформується.

Предметом дослідження є правова реальність у єдності її універсально-граничних вимірів: світоглядно-методологічного, соціокультурного, онтологічного, антропологічного, аксіологічного.

Методи дослідження. Дисертація належить до філософсько-методологічних досліджень права. В ній надається пріоритет екзистенційно-антропологічному підходу, що здійснюється в межах позиції інтерсуб'єктивності при врахуванні самостійного значення і доповнювальності інших підходів.

У ході дослідження застосовувалися:

- порівняльно-критичний аналіз різних концептуалізацій правової реальності в історико-філософському просторі;
- екзистенціально-феноменологічний підхід при розкритті смислу права і обґрунтуванні прав людини;
- герменевтичний метод при виявленні особливостей національної культурно-правової традиції;
- діалектичний метод у формі аналізу категоріальних переходів належне–суще, сутність–існування, абстрактне–конкретне, принципу суперечності при аналізі різних сторін правової реальності і принципу доповнювальності як способу розв'язання цих суперечностей;
- феноменологічний метод при аналізі структури правової реальності і смислової структури правосвідомості;
- метод розумового моделювання при формулюванні теоретичної конструкції правового суспільства.

У дослідженні значною мірою використовувався методологічний потенціал праць західних філософів права: П. Амселека, Дж. Бермана, Р. Дворкіна, А. Кауфмана, В. Луйжпена, В. Майхофера, М. Мюллера, Н. Рулана, Е. Фехнера, Дж. Фінніса, Л. Фуллера, В. Хамріка, Х. Харта, Р. Циппеліуса та ін., а також праць філософів, які активно звертаються до рефлексії права: К.-О. Апеля, Г. Арендт, П. Рікера, Р. Рорті, Дж. Роулза, Ю. Габермаса, О. Гьоффе та ін.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що в ньому вперше здійснено комплексне філософсько-міждисциплінарне осмислення феномена права крізь призму категорії “правова реальність”, що дозволяє подати право як особливий світ і спосіб людського буття. На основі аналізу переваг і недоліків різних способів осми-слення права і соціокультурного контексту їх застосування запропонована комплементарна концепція правової реальності в єдності онтологічного, антропологічного і аксіологічного аспектів, що орієнтується на розкриття

гуманістичного смислу права. Завдяки застосуванню методологічної позиції інтерсуб'єктивності бачення права скоректовано внутрішньою перспективою учасника правових процесів.

Новизна наукових результатів міститься у таких положеннях:

- подано нову інтерпретацію суті філософського осмислення права як процесу виявлення гуманістичного смислу і глибинних основ права: світоглядно-методологічних, соціокультурних, онтологічних, антропологічних, аксіологічних;

- набуло подальшого розвитку обґрунтування положення про статус філософії права як єдиної комплексної наукової і навчальної дисципліни, що синтезує досягнення філософії і правознавства в дослідженні правової реальності;

- вперше здійснена категоризація поняття “правова реальність” як відносно автономного світу права, багаторівневої системи правових феноменів з власною логікою, яка є виявом одного із аспектів людського буття;

- вперше запропоновано класифікаційну характеристику основних способів осмислення права (позитивізм, об'єктивізм, суб'єктивізм, інтерсуб'єктивність) залежно від акценту на тому чи іншому аспекті багатогранної правової реальності; на основі інтерпретації цих методологічних підходів до розуміння права як альтернативних і водночас взаємодоповнювальних розкрито позитивні і негативні сторони кожного з цих напрямів, що дозволило охарактеризувати особливості правового позитивізму як редукціоністської, “мінімалістичної” концепції права; філософсько-правової позиції марксизму – як позиції соціологічного об'єктивізму; суб'єктивізму – як оптимальної позиції для постулювання безумовної цінності прав людини; екзистенціально-феноменологічної концепції права – як антропологічної версії інтерсуб'єктивного способу осмислення правової реальності, яка має переваги в обґрунтуванні права в перехідному стані суспільства;

- сформульовано положення про специфічний для української і російської культурно-правової традиції спосіб виправдання права через екзистенційний мотив творчої самореалізації особистості як оптимальну форму поєднання універсально-цивілізаційного і культурно-специфічного в сприйнятті права; виявлено його обумовленість особливостями національних характерів і філософського світогляду, основна тенденція якого має своїм джерелом релігійно-романтичну “філософію серця”;

- акцентовано увагу на домінуючій ролі релігійно-антропологічних (екзистенціальних) і феноменологічних методів обґрунтування правових ідеалів в дореволюційній вітчизняній філософії права; показано соціокультурну обумовленість характерної для неї тенденції визнання права на гідне існування провідною світоглядною установкою на забезпечення рівних умов для творчої самореалізації особистості;

– здійснена нова інтерпретація онтологічної природи права як особливої реальності міжсуб'єктних взаємодій і світу належності;

– вперше запропоновано структурну модель правової реальності у двох аспектах: статичному – як суперечливої єдності смислового і предметно-інституціонального моментів (природного і позитивного права), і динамічному – як послідовного руху від ідеальних форм (ідея права) до знакових (правові норми і закони) і до конкретних взаємодій між суб'єктами (правове життя), що дозволило сформулювати положення про правосуддя як вищий, конкретний рівень буття права, форму підвищення правової культури всіх суб'єктів права і об'єднання всіх гілок влади навколо завдання утвердження права;

– набуло подальшого розвитку розкриття евристичних можливостей правової антропології як фундаментального розділу філософії права, що займається дослідженням гуманістичних основ права і обґрунтування пріоритетності позиції інтерсуб'єктивності перед іншими методологічними підходами до аналізу права в межах правової антропології;

– подано нову інтерпретацію положенню про правову людину як суб'єкта права (особистість), що є носієм здатності визнання, виходячи з якої запропоновано філософсько-антропологічне розуміння права як способу людської взаємодії (співіснування), можливого завдяки здатності людини бути автономним суб'єктом, який визнає таким самим суб'єктом будь-яку іншу людину;

– на основі феноменологічного аналізу правосвідомості вперше дається його трактування як субстанціонального вираження смислового аспекту правової реальності, зміст якого становить система особливих ментальних станів – правових смислів, що служать основою правового етосу; зроблено спробу систематизації правових смислів як різних рівнів диференціації основоположної установки правосвідомості – визнання автономії особистості;

– запропоновано нове тлумачення справедливості та ефективності як критеріїв оцінки правових інститутів, що співвідносяться як кінцева мета їх діяльності і засіб її реалізації, та дано філософське обґрунтування принципу пріоритету міжнародного права над національним правом через визнання домінування універсального аспекту справедливості над партикулярним аспектом;

– вперше запропоновано і обґрунтовано концепцію правового суспільства в єдності інституціональних і неінституціональних аспектів як ідеалу (регулятивної ідеї) в умовах посттоталітарних трансформацій.

Практичне значення дослідження. Отримані результати аргументують цілісне уявлення про правову реальність, що уможливило значне збагачення змісту і методологічних підстав філософсько-правового дискурсу в Україні з урахуванням як світового досвіду, так і власної культурної традиції стосовно аналізу актуальних проблем перехідних суспільств. Основні результати і висновки можуть бути методологічною основою для правових досліджень в умовах

реформування правової системи, ініціювати обговорення філософських проблем права в межах як юриспруденції, так і філософії. Положення і результати роботи мають використовуватися в експертно-аналітичній роботі як теоретичний матеріал при критичній оцінці та обґрунтуванні концепції правової реформи і аналізу процесу її здійснення; при підготовці підручників і навчальних посібників з філософії права, у викладанні курсу філософії права, а також при викладі окремих тем курсів теорії держави і права та історій вчень про державу і право.

Апробація результатів дослідження. Результати і висновки дослідження доповідалися на засіданнях кафедри філософії і міжкафедральному семінарі Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, на наукових семінарах Харківського юридичного товариства (1994–2000) і Харківського міського товариства “Філософська освіта” (1999–2002).

Основні положення та результати дослідження повідомлялися і обговорювалися *на міжнародних школах, семінарах і колоквіумах*: Міжнародній школі-семінарі “Трансформація філософської освіти в Україні” (Алушта, 1995), Російсько-українському колоквіумі з філософії права (Москва, 1995), Літньому Університеті Центрально-Європейського Університету в межах курсу “Юридична теорія і перехідні процеси у Східній Європі” (Будапешт, 1997), Міжнародній літній філософській школі “Політична філософія сучасності” (Київ, 1998), Міжнародній літній філософській школі “Філософія права для відкритого суспільства”, де дисертантом був прочитаний курс “Природа права: дебати в англо-американській філософії права” (Київ, 1999), Міжнародному семінарі “Кантівське обґрунтування практичної філософії і сучасність” (Київ, 2000); *а також на багатьох конференціях, серед яких –*

міжнародні: Міжнародна науково-теоретична конференція “Культура та етнотика” (Київ, 1994), Міжнародна науково-практична конференція “Девіантна поведінка неповнолітніх і молоді: можливості впливу” (Харків, 1994), Всеросійська науково-практична конференція “Російська правова система і міжнародне право: сучасні проблеми взаємодії” (Нижній Новгород, 1995), III Харківські міжнародні Сковородинівські читання “Філософія: класика і сучасність” (Харків, 1996), Міжнародна конференція “Толерантність як культурна універсалія” (Харків, 1996), Міжнародна науково-теоретична конференція “Проблеми методології сучасного правознавства” (Київ, 1996), IV Харківські міжнародні Сковородинівські читання “Культура у філософії XX століття” (Харків, 1997), VI Харківські міжнародні Сковородинівські читання “Ідея справедливості на схилі XX століття” (Харків, 1999), VII Харківські міжнародні Сковородинівські читання “Практична філософія та правовий порядок” (Харків, 2000), Міжнародна науково-практична конференція “50 років Конвенції про захист прав людини та основних свобод і проблеми формування правової держави в Україні” (Харків, 2000), Міжнародна наукова конференція пам’яті П.І. Новгородцева “Ідея правової держави: історія і сучасність” (Луганськ, 2000), Міжнародна науково-теоретична конференція “Філософія Джона Локка і сучасність” (Дніпропетровськ, 2001), VIII Харківські

міжнародні Сковородинівські читання “Обрії комунікації та інтерпретації” (Харків, 2001);

всеукраїнські: Республіканська науково-практична конференція “Соціальні та правові проблеми діяльності вищої школи в умовах оновлення (Харків, 1991), Науково-практична конференція “Людина і політика” (Харків, 1993), Науково-практична конференція “Українознавство та гуманізація освіти” (Дніпропетровськ, 1993), Республіканська науково-практична конференція “Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку” (Харків, 1995), Науково-практична конференція “Державно-правова реформа в Україні” (Київ, 1997), Наукова конференція “Конституція України — основа модернізації держави та суспільства” (Харків, 2001);

регіональні: Конференція молодих вчених “Правове регулювання державного будівництва в Україні і проблеми удосконалення законодавства” (Харків, 1992), Харківські Сковородинівські читання, присвячені 270-річчю з дня народження Григорія Савича Сковороди (Харків, 1992), II Харківські Сковородинівські читання “Національна філософія: сучасне, минуле і перспективи” (Харків, 1993); Науково-практичні конференції викладачів Української державної юридичної академії (Харків, 1993, 1994), Конференція молодих вчених “Законодавство України: стан, проблеми, перспективи” (Харків, 1994), Меморіальні читання, присвячені 60-річчю О.Ф. Плахотного “Проблема відповідальності на зламі XX і XXI століть” (Харків, 1996), Харківські поліологічні читання (Харків, 1993, 1996, 2001), Наукова конференція “Економічне, політико-правове і духовне життя в Україні та розвиток особистості” (Харків, 2001).

За матеріалами досліджень дисертанта читаються курси філософії права для студентів (1995–2002) та аспірантів і здобувачів (2000–2002) Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Дисертаційні матеріали використовувалися при підготовці програми і планів семінарських занять за курсом “Філософія права”, розробці концепції і структури навчального посібника “Філософія права”, були інформаційним джерелом при написанні розділів цього посібника викладачами кафедри філософії НЮАУ, а також при підготовці дисертантом розділів 2 “Методологія філософії права” і 6 “Правова антропологія: гуманістична природа права” цього посібника.

Публікації. Результати дослідження опубліковані в монографії (16,3 авт. арк.), 21 статті у фахових виданнях з юридичних наук, 14 статтях у фахових виданнях з філософських наук та в інших виданнях, 26 тезах доповідей і виступів на конференціях.

Структура і обсяг дисертації. Дисертація складається з вступу, п'яти розділів, висновків і списку використаної літератури, який налічує 384 позиції. Обсяг роботи – 406 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** дається загальна характеристика роботи, обґрунтовується актуальність теми дослідження і характеризується стан її розробки, визначається об'єкт, предмет, мета і завдання дослідження, його методологічні основи, розкривається наукова новизна, підкреслюється практична значущість роботи; вказуються дані про апробацію результатів дослідження і публікації.

Перший розділ дисертації **“Способи осмислення правової реальності”** присвячений обґрунтуванню вибору методології осмислення правової реальності шляхом критично-порівняльного аналізу основних способів такого осмислення, або парадигм праворозуміння.

У першому підрозділі **“Філософське осмислення права”** закладаються концептуальні основи дослідження, розкривається зміст ключових понять. Філософське осмислення права розкривається як узагальнене вираження завдання філософії права – комплексної теоретичної дисципліни, що синтезує досягнення філософії і правознавства в дослідженні феномена права, або правової реальності, яка, досліджуючи право методом рефлексії, прагне до виявлення його граничних основ. Автор відкидає уявлення про філософію права як про виключно філософську або виключно юридичну наукову і навчальну дисципліну і наполягає на визнанні її подвійного статусу як необхідного елемента філософського і юридичного знання. Основним її питанням є фундаментальне питання всієї юриспруденції: “Що таке право?”, рішення якого здійснюється через низку пізнавально-практичних завдань: нормативного, в межах якого вирішується питання про надпозитивний смисл права (критерії справедливості) і його обґрунтування, тобто право розглядається у співвідношенні з мораллю; легітимаційного, що передбачає розв'язання питання про нормативну силу (силу, що зобов'язує) права, тобто про співвідношення права і влади, і аналітичного, яке передбачає аналіз нормативної природи і значення позитивного права. Здійснюючи рішення окреслених завдань, філософія права виконує методологічну і світоглядну функції щодо правової науки і юридичної практики.

У цьому ж підрозділі дається аналіз літератури з проблеми правової реальності, на основі якого робиться висновок про те, що правова реальність є категорією для позначення особливого відносно автономного світу права, багаторівневої системи правових феноменів, логіку яких слід враховувати в процесі перетворювальної діяльності людини. Евристична цінність правової реальності як категорії філософії права полягає в тому, що вона дозволяє акцентувати увагу не стільки на інституціональній, скільки на смисловій стороні права, не на надособистісних механізмах дії права, а на людині як суб'єкті права.

Залежно від того, що розглядається як власне реальність права, джерело правових смислів,

виокремлюються відповідні типи філософсько-правової рефлексії, або способи осмислення права: а) правовий позитивізм; б) правовий об'єктивізм; в) правовий суб'єктивізм; г) правова інтерсуб'єктивність, які є відображенням різних “зрізів”, сторін правової реальності, їх суперечливої взаємодії. Спираючись на власні пізнавальні можливості і відповідний образ правової реальності, кожна з цих методологічних парадигм пропонує певний спосіб обґрунтування права, що має свої переваги і недоліки.

У другому підрозділі **“Правовий позитивізм як редукція до юридичної реальності”** дається аналіз правового позитивізму як такого способу осмислення права, що робить акцент на моменті штучності, раціональності, формальної логічності права. Відмовляючись від пошуку граничних основ права, перспективи справедливості, він зосереджується на емпіричних виявах права (фактах), подаючи його як сукупність норм і інститутів. Цей підхід є теоретичним обґрунтуванням догматичного методу юриспруденції, характерного для галузевих юридичних дисциплін, що орієнтуються на практику. Орієнтація на практику і стимулювання законслухняної поведінки робить його привабливим. Однак акцентування уваги лише на правовій формі і неухважність до соціальних умов і суб'єкта робить його вразливим для критики. В межах позитивізму не ставиться питання про позаюридичні основи права і таким чином абсолютизується роль держави щодо права.

Основні етапи розвитку позитивістського праворозуміння представлені іменами Дж. Остіна, Г. Кельзена, Х. Харта. Дається докладний аналіз концепції Х. Харта на основі виділення ряду опозицій, що розкривають природу права: а) внутрішня і зовнішня точка зору; б) первинні і вторинні правила; в) рефлексивна і нерефлексивна позиція відносно правил; г) лінгвістична визначеність і невизначеність; д) формальна і змістова справедливість; е) мінімум і максимум в праві. Цей аналіз дозволив зробити висновок про правовий позитивізм як про “мінімалістичну концепцію права”, яка прагне обмежити завдання права забезпеченням виживання та безпеки людей і розрізняє питання “що є право?”, “яким воно повинно бути?” і “чи повинні ми йому підкорятися?”, на протилежність концепції природного права, що є “максималістичною концепцією”, тобто включає в зміст права моральні аспекти і орієнтується на цінності свободи і гідного життя.

У третьому підрозділі **“Правовий об'єктивізм (соціоцентристський підхід до права)”** зазначається, що момент об'єктивної, і передусім – соціальної обумовленості права, подання його як частини реальності, що не залежить від людини, відображений у соціально-об'єктивістських концепціях права. Тут робиться акцент на зв'язку права з життям, яке слід розуміти як сукупність фактичних соціальних відносин. Саме в цих відносинах вбачаються граничні основи права, тобто сутність права за типом причинної залежності висновується з тих суспільних відносин, що перебувають поза ним, – економічних, соціальних, політичних. Особливий інтерес до цього

способу осмислення права обумовлений тим, що його найтипівішою формою є марксизм, відповідно до соціоцентристської позиції якого право виводиться з наявних соціально-економічних відносин власності, які визначають соціально-політичні відносини між класами і, відповідно, класову сутність держави і права. У модифікованому вигляді соціально-об'єктивістський підхід зберігає свій вплив у пострадянському правознавстві. Привабливість цього підходу пояснюється можливістю враховувати існуючі умови у формуванні правопорядку. Водночас слід мати на увазі, що внаслідок тенденції розчинення суб'єкта (особистості) в суспільних відносинах даний підхід не може розкрити власної специфіки права і не дає критерію для оцінки справедливості правопорядку (необхідне не обов'язково є належним), не в змозі задовільно обґрунтувати нормативну силу права. Проте він не може бути повністю відкинутий, оскільки право завжди залишатиметься соціальним явищем, а отже, соціологічний підхід до права зберігатиме своє значення.

У четвертому підрозділі **“Класичні концепції природного права: переваги суб'єктивізму”** акцентується увага на тому, що в класичних теоріях природного права, які являють собою філософсько-етичний підхід до права, наголошується на ціннісно-ідеальній реальності права. В цих концепціях виражається непереборне прагнення людини до ідеалу справедливості. Вони “вихоплюють” такий аспект правової реальності, який не може бути доступним юридичному і соціологічному пізнанню права. Власна суть права, його найглибше джерело вбачається в ідеї права, що являє собою систему апіорних принципів справедливості, які виступають основою і критичною інстанцією для діючого позитивного права. Залежно від розуміння природи надпозитивної інстанції виокремлюються різні види концепцій природного права: а) *космологічні* (Платон, Арістотель, Ф. Аквінський), *раціоналістичні* (С. Пуфендорф, Х. Вольф, Р. Штаммлер), *антропологічні* (Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо); б) *старе природне право* (обґрунтування вічності існуючого державно-правового порядку) і *нове природне право* (обґрунтування державно-правового ідеалу, заснованого на правах людини); в) *натуралістичні* концепції, в яких природне право трактувалося як таке, що існує до позитивного права подібно до закону природи (Дж. Локк), *деон-тологічні* – в яких природне право трактувалося як таке, що існує над позитивним правом як моральний ідеал (І. Кант) і *логоцентричні* – в яких природне право трактувалося як таке, що існує в самому позитивному праві як його розумне ядро (Г. Гегель).

Способом обґрунтування природного права, адекватним його гуманістичному смислу, є суб'єктивізм, суть якого полягає в пошуках граничних основ права в ідеї права, що відкривається у свідомості суб'єкта. Найрозвиненішою формою природно-правового підходу в його критично-суб'єктивістській інтерпретації є вчення Канта про автономного морального суб'єкта, який має здатність до самообмеження на основі співвіднесення своїх уявлень про права і обов'язки

з увлеченнями людства в цілому. Цей підхід вимагає постулювання єдиних для всіх прав людини, що обмежують законодавче свавілля держави. У такий спосіб визнається критерій справедливості і обґрунтовується нормативний характер права, похідний від ідеї права. Проте в межах цього підходу важко враховувати існуючі суспільні умови.

П'ятий підрозділ **“Некласичні концепції природного права: парадигма інтерсуб’єктивності”** присвячений аналізу світоглядно-методологічних основ сучасних концепцій природного права.

Зазначається, що в культурно-історичних умовах ХХ століття виникає потреба в нових інтерпретаціях смислової сторони права і нових способах його обґрунтування. Тенденція подальшої гуманізації та персоналізації права знаходить вираження в інтерсуб’єктивності як принципі обґрунтування права. Пошуки його граничних основ відбуваються в реальності взаємодії суб’єктів як основ антропологічних і комунікативних. При цьому, не заперечуючи самостійної цінності підходів, заснованих на класичній раціоналістичній моделі права, певною мірою вдається подолати однобічність кожного з них шляхом відмови від зіставлення природного і позитивного права, ідеї права і об’єктивних умов її реалізації. Це є точкою зору на право “зсередини” як на спосіб людського буття, заснований на співіснуванні з іншими. Вона є продовженням лінії природного права в сучасних культурно-історичних умовах.

Основні форми інтерсуб’єктивного трактування природи права становлять: правовий екзистенціалізм, або екзистенціальна феноменологія (М. Мюллер, Е. Фехнер, В. Майхофер), правова герменевтика (А. Кауфман, П. Рікер) і комунікативно-дискурсивна філософія права (К.-О. Апель, Ю. Габермас). Як показав досвід післявоєнних трансформацій у Західній Європі, найбільші можливості обґрунтування права в умовах докорінного реформування правової системи мають екзистенціально-феноменологічні концепції права, які являють собою варіант правової антропології. Обґрунтування права в межах цієї концепції здійснюється шляхом апеляції до справедливості як форми людського співіснування, критерій якої вбачається в екзистенції як вільній самореалізації людини, що вимагає справжнього права. Нормативна сила права визнається такою мірою, якою в ньому втілена справедливість, що виражає мінімальні вимоги любові людини до іншої людини як визнання її прав. Значення ж позитивного права вбачається в захисті справжнього людського співіснування, яке неможливе без взаємного визнання суб’єктивності іншого. Момент міжсуб’єктивної взаємодії зберігається як основа в герменевтичних і комунікативно-дискурсивних підходах до права, які обґрунтовують адекватну інтерпретацію функціонування права в умовах розвинутої демократії та зіткнення цінностей різних культур у сучасному світі.

Слід підкреслити, що осмисленню права в парадигмі інтерсуб’єктивності, що прагне

подолати обмеженість інших моделей праворозуміння і їхню ізольованість одна від одної, властиві не тільки переваги, але і недоліки, певна обмеженість. Так, йдучи від “договірних” концепцій права, за основний елемент правової реальності інтерсуб’єктивний підхід бере правовідносини. Однак правова особа (суб’єкт) з правовідносин безпосередньо не викристалізовується. Якщо не постулюються права людини, тобто ідея права, то всі правовідносини будуть фрагментарними. Тож в осмисленні правової реальності, залежно від теоретичного і практичного завдання, кожний з підходів може бути застосований відповідно до принципу доповнювальності при одночасному визнанні пріоритетності позиції інтерсуб’єктивності, яка виражає особливості сучасної філософсько-правової рефлексії і зберігає гуманістичне значення природно-правового мислення.

Другий розділ **“Осмислення права в соціокультурному контексті”** присвячений розкриттю соціокультурних передумов концепції правової реальності. На основі виявлення домінуючої установки правосвідомості аналізується досвід поєднання універсальних правових цінностей з цінностями національної культури у творчості провідних представників дореволюційної української і російської філософсько-правової думки і його вплив на вибір методологічних пріоритетів у сучасному правопізнанні.

У першому підрозділі **“Універсально-цивілізаційне і культурно-специфічне в осмисленні права”** звертається увага на особливу значущість у процесі демократичного реформування правової системи знаходження оптимального співвідношення універсально-цивілізаційних і культурно-специфічних моментів у правосвідомості, оскільки правова система, що реформується, повинна, з одного боку, засновуватися на універсальних правових принципах, а з другого – орієнтуватися на певну культурно-правову традицію. Відкидаючи крайнощі надмірної універсалізації і партикуляризації ідеї права, розв’язання проблеми автор вбачає в одночасному визнанні ідеї права універсальною ціннісною основою сучасної цивілізації і специфічних для кожної культури способів її виправдання, які детермінуються особливостями національного характеру і національного світогляду.

Близькість національних культур і, відповідно, правових традицій, а також спільність сучасних трансформаційних завдань зумовлюють можливість і необхідність паралельного аналізу українського і російського національних характерів і виявлення міри їх сумісності з універсальною ідеєю права. Робиться висновок про те, що відмінні риси як російського національного характеру (етичний максималізм, прагнення до абсолютного втілення ідеалу, недовіра до формального аспекту культури), так і українського (емоціоналізм, індивідуалізм і прагнення до свободи, рухливість), хоч і створюють певні ускладнення в процесі формування національної правосвідомості, однак не є непереборною перешкодою для визнання і виправдання універсального змісту ідеї права. Вони зумовлюють специфічний мотив виправдання права – екзистенційний мотив творчої самореалізації особистості. Формування цього ідеалу пов’язане

також із загальною світоглядною гуманістичною тенденцією, що бере свій початок у релігійно-романтичній “філософії серця”.

У другому підрозділі **“Світоглядно-методологічні основи української філософії права”** аналізуються філософсько-правові ідеї українських мислителів, що дозволяють реконструювати ідеальну модель правосвідомості українського народу в єдності загальнолюдських і специфічно національних рис. При цьому відзначається багатоплановість вияву екзистенційно-романтичної лінії виправдання права в українській філософії права. У символічно-онтологічній концепції права Г.С. Сковороди ця тенденція знаходить свій вияв в ідеї “сродності”, що виражає справедливу міру реалізації людських здібностей, а також в акценті на внутрішній духовній сутності права та ідеї тотожності смислу юридичних законів вимогам біблійних заповідей, які, у свою чергу, як феномени символічного світу, потребують герменевтичної інтерпретації; у творчості Т.Г. Шевченка вона виявляється в пошуках духу “праведного закону”, що гарантує вільний розвиток особистості; в антропологічно зорієнтованій морально-правовій філософії П.Д. Юркевича – в ідеї внутрішньої основи моральних і правових норм, у вимозі співвіднесення нормативних розпоряджень з природою “живої” людини, у відстоюванні ідеї гідності людини і запереченні поглинання інтересів індивідуума інтересами тієї чи іншої соціальної спільноти; у політичних творах М.П. Драгоманова – в ідеї суспільства як асоціації гармонійних особистостей, організованого на засадах федералізму, а також в ідеї невід’ємних прав людини.

Особлива увага приділена аналізу ідей Б.О. Кістяківського – найпомітнішої постаті в українській філософії права. Характерні для української культурно-правової традиції мотиви знаходять у нього вираження у *сфері методології права* – в обґрунтуванні і реалізації принципу методологічного плюралізму, що забезпечує визнання різних способів праворозуміння як взаємодоповнюючих, і формулюванні ідеї синтезу різних концепцій на основі соціокультурного підходу; у *вченні про соціальну правову державу* – в обґрунтуванні і юридичній розробці права на гідне існування як вимоги рівних можливостей для реалізації здібностей всіх; у *вченні про правосвідомість* – у висновку про своєрідне заломлення у свідомості кожного народу правових ідей, а також у пропозиції ідеалу правової особистості, котра вільна і соціально дисциплінована правом, як антитези вітчизняному правовому нігілізму. Внаслідок особливої культурної обумовленості ці ідеї продовжують перебувати в центрі сучасного вітчизняного філософсько-правового дискурсу.

У третьому підрозділі **“Світоглядно-методологічний потенціал російської філософії права кінця XIX – початку XX століть”** досліджується гуманістична тенденція в дореволюційній російській філософії права, в межах якої зроблена спроба оптимального поєднання універсальних і національних моментів в розумінні ідеї права.

Ціннісно-світоглядний зміст цієї тенденції розкривається через низку ознак

філософсько-правового дискурсу, зумовлених соціокультурною ситуацією кінця XIX – початку XX століть: визнання права на індивідуальну своєрідність і права на рівність можливостей для особистісної самореалізації, відродження природного права, прагнення до подолання правового нігілізму, осмислення права в релігійно-етичному контексті, відмова від утопії повного здійснення соціального ідеалу, інтерпретація принципу любові (серця) як духовної основи правового життя, що інтегрально виражаються як боротьба за гуманістичний смисл права.

В аналізі ідей представників цієї тенденції наголошується на різних формах втілення мотиву творчої реалізації особистості як основного принципу виправдання права: у виправданні права як необхідному рівні в Боголюдинному процесі, в ідеї єдності і взаємодоповнювальності моралі і права, а також в релігійно-метафізичному обґрунтуванні права на гідне існування (В.С. Соловйов); в етичному обґрунтуванні ідеалу “вільного універсалізму особистості” і політико-правовому трактуванні права на гідне існування (П.І. Новгородцев); у феноменологічній концепції права як імперативно-атрибутивному стані свідомості (Л.І. Петражицький); в ейдологічно-феноменологічній концепції правової структури, основоположним елементом якої виступав правовий суб'єкт, а визнання як характерний для права спосіб ставлення до цінностей обґрунтовувалося християнською ідеєю любові (М.М. Алексєєв); в екзистенціальній концепції правосвідомості, що засновується на “серцевому спогляданні” і трактуванні аксіом правосвідомості як законів людського співіснування (І.О. Ільїн); в ідеї особистості, або “самості”, як критерію легітимності права (Б.П. Вишеславцев) та ін.

На основі здійсненого аналізу зроблений висновок про домінуючу роль релігійно-антропологічних (екзистенціальних) і феноменологічних методів обґрунтування правових ідеалів у межах гуманістичної лінії дореволюційної вітчизняної філософії права і соціокультурну обумовленість характерної для неї тенденції визнання права на гідне існування провідною світоглядною установкою на забезпечення рівних умов для творчої самореалізації особистості. Це дає підстави для соціокультурного обґрунтування сучасного конституційного ідеалу соціальної правової держави.

Третій розділ **“Правова реальність як світ права (онтологічні проблеми)”** присвячений аналізу правової реальності з позицій правової онтології, – розділу філософії права, що досліджує особливості сфери буття права, акцентуючи увагу на онтологічній природі і структурі правової реальності.

У першому підрозділі **“Право як особлива реальність”** досліджується онтологічна природа права, з'ясовується питання про те, до якого типу реальності воно належить.

Проблема онтологічної природи права, тобто питання про специфіку правового буття,

вирішується завдяки формулюванню концепції правової реальності як ідеальної моделі світу права, що служить найважливішим засобом орієнтації людини в цьому світі. Розрізняючи широке (вся сукупність правових феноменів) і вузьке (базисний правовий феномен) значення поняття “правова реальність”, автор пропонує інтегральне бачення правової реальності як світу права, який конструюється з правових феноменів, впорядкованих залежно від відношення до базисного феномена як певної “першореальності” (власної реальності) права.

Онтологічну основу права становить міжсуб’єктна взаємодія, але не як певна субстанціальна реальність, а як його ідеально-смысловий аспект. Він виявляє себе тоді, коли спільне існування людей загрожує

обернутися свавіллям, а тому містить момент належності для обмеження свавілля. Тому правова онтологія виявляється онтологією інтерсуб’єктивності, а “першореальністю” права виступає ідея (смысл) права, що полягає у взаємному визнанні суб’єктів як певному способі їх співіснування. Структурними елементами світу права є не соціальні факти, а смысли, що відрізняє онтологічний статус правової реальності від онтологічного статусу емпіричної соціальної реальності і він при цьому є аналогічним реальності логічних і математичних істин, або “третьому світу” К. Поппера.

Нарівні з мораллю право належить до деонтологічної реальності, або світу належного, мінімальною умовою можливості якого є визнання свободи волі і принципової можливості оцінки людської поведінки з

точки зору певного критерію. Водночас правова реальність відрізняється від моральної реальності за онтологічним статусом наявністю предметної форми втілення. Дійсність права знаходить свій вияв у дії людини на основі внутрішньої значущості і авторитету, а тому спирається на процедуру легітимації, що виражає обґрунтованість, виправданість і визнання цих вимог.

Особливістю правової реальності є внутрішнє напруження між належним і суцим, що виявляється у двох аспектах: у зовнішньому – співвідношенні фактичної поведінки і права як вираження ідеї належного і внутрішньому – співвідношенні позитивного права (того, що є) і ідеї права (того, що повинно бути).

У другому підрозділі **“Статичний аспект структури правової реальності: природне і позитивне право”** розкривається онтологічна структура правової реальності, дається відповідь на питання про складові права і їх співвідношення.

Як соціально-культурний феномен (вигір людини) право являє собою єдність двох основних моментів: смыслового і предметно-інституціонального (внутрішнього і зовнішнього), що відповідає традиційному поділу на природне і позитивне право, суперечлива єдність яких і становить структуру правової реальності в статичному аспекті. Правовий позитивізм і класичні концепції природного права однобічно-моністично трактують природу правової реальності.

Правовий позитивізм, вважаючи позитивність вирішальною ознакою права, зводить сутність

права до його існування і заради безпеки прагне звільнитися від духовного змісту права, пов'язаного зі свободою. Він вважає, що для природи права байдуже, який зміст позитивується. Класичні концепції природного права переносять акцент з існування права на його сутність, але трактують її як трансцендентальну реальність, зміст якої абсолютно правильний і легітимний для всіх людей.

Характерна в цілому для вітчизняної юриспруденції, і для сучасного її етапу особливо, тенденція до синтезу різних позицій знайшла своє вираження в обґрунтуванні дуалістичної концепції структури правової реальності, в межах якої природне право (смысловий рівень) і позитивне право (предметно-інституціональний рівень) співвідносяться як сутність і існування права. Дійсність права, його справжня реальність являє собою єдність і доповнювальність природно-правової справедливості і позитивності, оскільки без справедливості право не виявляє власної сутності, а без позитивної об'єктивації воно не має можливості взаємодіяти з емпіричною реальністю людської практики.

У третьому підрозділі **“Динамічний аспект структури правової реальності: ідея права, закон, правове життя”** аналізується елементарний правовий цикл, що виражає момент становлення права, наповнення його дедалі більшим конкретним змістом.

Як складна багаторівнева система право являє собою не статичний набір елементів, а динамічний процес власного становлення. Джерелом саморозвитку виступають суперечливі взаємодії його сторін, що знаходять відображення в полярності і доповнювальності різних підходів до права. Відносно автономними рівнями правової реальності (формами буття права) є: а) світ ідей (ідея права); б) світ знакових форм (правові норми і закони); в) світ соціальних взаємодій (правове життя). Вони є рівнями становлення права від абстрактних до конкретних визначень.

Логічно вихідний компонент правової реальності, що містить масштаб істинності права, становить ідея права. Будучи абстрактно-загальним визначенням права, вона містить допозитивний масштаб для законодавчих і судових рішень. Як універсальний ідеально-смысловий аспект будь-якої правової системи ідея права феноменологічно структурується на суб'єктний, аксіологічний і деонтологічний компоненти. Їй притаманна потенційна дійсність, оскільки вона виражає певну належність. Водночас ідея права задає нормативну силу діючому праву. Сама ж вона набуває значущості завдяки операції логічного визнання права, або його обґрунтування.

Позитивне право як система санкціонованих державою норм являє собою конкретно-загальні визначення, реалізацію ідеї права. Як форма емпіричного буття, воно має історичний характер, йому властиві вимоги осмислення закону для всіх випадків і урахування соціальних інтересів, що вказує на його зв'язок з життям. Засобом переходу від недіючої ідеї права до діючого права виступає процес правотворчості, феноменологічний зміст якого полягає в поєднанні ідеї права (принципів справедливості) з конкретними соціальними умовами, що виражаються через категорії

потреби і інтересу. Складне суперечливе поєднання справедливості і доцільності становить суттєву особливість позитивного права.

Світ соціальної взаємодії є найбільш конкретним рівнем буття права. Моментом переходу від законів до матеріально-конкретних визначень виступає процес правореалізації, а основним елементом цього процесу – суб'єкт у його взаємодії з іншими суб'єктами. Умовою переходу до буття права у вірних рішеннях і діях людей виступають такі чинники, як психічне визнання норми, примушення і влада. Вищою формою буття права є судові рішення, в яких акумулюється весь досвід осмислення права. Судові рішення є свого роду підвищенням кваліфікації (правової культури) всіх суб'єктів права. Отже, правосуддя об'єднує зусилля всіх гілок влади навколо завдання утвердження права.

Четвертий розділ **“Право як спосіб людського буття (антропологічні основи права)”** присвячений аналізу філософії права як правовій антропології, що досліджує взаємозв'язок людини і права, виявляє антропологічні основи права і здійснює пошук відповіді на питання, що таке правова людина.

У першому підрозділі **“Предмет і методологічні передумови правової антропології”** аналізується предметна сфера і методологічні основи правової антропології, з позиції якої обґрунтовується право як нормативна система.

Фундаментом сучасної правової філософії є філософська антропологія як філософське знання про людину, його природу і форми існування. Наявність антропологічних критеріїв правомірності зумовлює виокремлення правової антропології як центрального розділу правової філософії. Можливість правової антропології зумовлена тим, що в структурі людського буття можуть бути вирізнені моменти, які в зовнішньому вираженні дають правові відносини, а в самому праві – такі моменти, без яких спільне людське співіснування було б неможливим. Вона є вченням про право як спосіб людського буття.

Правова антропологія тісно пов'язана з правовою онтологією, однак правова онтологія розкриває особливості буття права і структуру правової реальності, а правова антропологія вказує на основи права в людському бутті, її завданням є обґрунтування правової онтології, – і в цьому полягає різниця між ними. Правова антропологія являє собою такий підхід до права з позицій вчення про природу людини, який долає однобічність класичних концепцій природного права і виступає світоглядно-методологічною основою правової реформи в її спрямованості на гуманізацію права.

Найважливішою проблемою правової антропології є встановлення антропологічних передумов правової теорії. Існує кореляція між “образом людини” і “образом права”, суть якої полягає в тому, що будь-яке праворозуміння спирається на відповідну концепцію природи (сутності) людини. У класичній філософії права концепції людини як егоїстичного індивіда

відповідала концепція права, в межах якої власне правова реальність підмінялась реальністю державних розпоряджень (Т. Гоббс), а концепція автономного морального індивіда обґрунтовувала уявлення про право як самостійну реальність і задавала критерій правомірності рішень влади, що полягав у визнанні за кожним індивідом його права на власну позицію (І. Кант).

У центрі сучасних уявлень про природу людини є ідея людини як незавершеної, а отже, відкритої світу істоти, що підноситься над існуючими обставинами. Вираженням такої відкритості виступає свобода як стан безперервного витвору людиною самої себе і відповідний образ права як безперервного становлення на основі людського зусилля. Природа людини являє собою не абсолютну, а культурну константу, тобто її розуміння залежить від ціннісних переваг, як це має місце в сучасних уявленнях про права людини, що засновуються на терпимості до виявів людської своєрідності. Людина як істота вільна співвідносить свої дії з ідеальними зразками, прагнучи їх здійснити в процесі своєї діяльності.

Обґрунтування права як особливого нормативного порядку, виходячи з уявлень про природу людини, полягає у вияві того, завдяки чому співіснування людей потребує права. Таке обґрунтування спирається на принцип інтерсуб'єктивності і поєднує в собі антропологічні і етичні моменти, що дозволяє позбутися як надмірної описовості, так і чистої належності. Свобода як універсальна здатність людини і пов'язана з нею здатність до рефлексії робить право і можливим, і дійсним. Подвійність людини, її прагнення до досконалості і реальна недосконалість є основою такої можливості і дійсності, бо коли б людина була істотою виключно духовною, то право їй було б непотрібним, а коли б істотою виключно матеріальною – то воно стало б неможливим.

У другому підрозділі **“Філософсько-антропологічне обґрунтування прав людини”** з позицій правової антропології дається ком-плексний аналіз феномена прав людини як виразу особливої якості правопорядку, що включає три моменти: а) опис феномена прав людини як такого (аналітичне завдання); б) з'ясування статусу інституту прав людини в сучасному суспільстві (легітимаційне завдання); в) обґрунтування ідеї прав людини (нормативне завдання).

Права людини є одним з видів прав взагалі. Феномени прав і обов'язків є модусами права, безпосереднім виявом ідеї (смислу) права, а отже, і особливостей людського існування: феномен прав – такої модальності людського буття, як “свобода”, а феномен обов'язків – як “належність”. Права і обов'язки перебувають у відношенні доповнювальності при нормативному пріоритеті модусу “правомочність”, причому свобода виражає зміст правової належності як форми.

За своїм змістом права людини – це такі суб'єктивні права, на володіння якими може претендувати кожна людина незалежно від обставин. Вони перебувають у центрі політичного проекту сучасності (проекту модерна). Являючи собою моральні критерії, що ними повинен керуватися правопорядок, права людини охоплюють простір, який забезпечує кожній людині умови її самореалізації, простір її особистісної автономії. Традиційне їх найменування як

“природжених”, “священних” і “невідчужуваних” виражає їх самоцінність і безумовну значущість. За своїм статусом права людини являють собою незалежні стандарти для критики законів та інших політико-правових інститутів, тобто критерії легітимації, з одного боку, і умови можливості співіснування різних культур у межах світової спільноти – з другого. Як основні легітимаційні принципи сучасної цивілізації вони перебувають у нерозривній єдності з суверенітетом народу. Виражаючи особисту і громадянську автономію, вони взаємодоповнюються, при цьому нормативний пріоритет належить правам людини.

Проблема обґрунтування прав людини є особливо актуальною в постсоціалістичному соціокультурному просторі, оскільки повага до них ще не стала домінуючою у свідомості людей. Методологічними передумовами такого обґрунтування виступає інтерсуб’єктивна правова антропологія, яка прагне компенсувати однобічність як метафізично-телеологічного, так і деонтологічного розуміння людини та її прав. Така антропологія є “мінімальною”, тому що орієнтується не на максимальні форми людського існування, не на те, чим людина повинна бути, а на те, чим вона не повинна бути ні за яких обставин, тобто на мінімальні умови того, що людині треба, щоб бути людиною, того, від чого вона не може відмовитися ні за яких обставин. Це – універсальні умови людського існування, принципами реалізації яких є права людини. Тож основний принцип обґрунтування її прав полягає в тому, що людина, щоб залишатися людиною, повинна мати право на збереження самої себе, власної екзистенції. Початковим антропологічним фактом такого обґрунтування виступає подвійність людини відносно інших людей: як соціально-позитивна істота вона живе “для інших”, тобто виявляє свою кооперативну природу, як соціально-негативна істота, вона живе “для себе” і протистоїть іншим, тобто виявляє свою конфліктну природу, несе загрозу для інших. Внаслідок обопільності відносин це обертається для людини перспективою бути як потенційним злочинцем, так і потенційною жертвою. Етичний аспект антропологічного обґрунтування прав людини пов’язаний з визначенням критерію вибору перспективи, яким є фундаментальний інтерес людини в збереженні свого Я, що виражається у відмові від насильства. Відмова від насильства відносно іншого означає визнання за ним права на універсальні умови людського існування, передусім, на життя, власність і свободу.

У підрозділі третьому “**Суб’єкт права у філософсько-антропо-логічному вимірі**” здійснені пошуки відповіді на питання правової антропології: хто може бути суб’єктом права, тобто завдяки яким його здібностям ми можемо ідентифікувати правову людину як суб’єкта права.

Правовий суб’єкт розглядається як носій якості правового і головний елемент правової реальності. З позицій феноменолого-герменевтичної концепції, правовий суб’єкт як єдність трансцендентального і емпіричного, сутності та існування здатний бути носієм ціннісно-значущих актів визнання. Здатність до визнання корелює з сутнісною рисою людини – відкритістю світу і є власне правовою здатністю, яка робить право можливим.

Визнання як категорія, що конститує правосвідомість, корелює з категорією моральної свідомості “повага”, є “згорнутою” формою справедливості і разом з категорією відповідальності виражає смисл права, при цьому завдяки здатності поставити в обов’язок конститується суб’єкт обов’язку, а завдяки здатності до визнання – суб’єкт прав, вільний і автономний суб’єкт.

Соціально-антропологічною формою буття правового суб’єкта є особистість, характерною рисою якої є прагнення до власної незалежності і повага до чужої незалежності. Право не може розвиватися без особистісно розвинених людей, і воно орієнтується на образ людини як особистості.

Структура правового суб’єкта являє собою єдність внутрішнього і зовнішнього планів, сутності й існування. На зовнішньому рівні – це особа, носій прав і обов’язків, на внутрішньому – носій правосвідомості. Внутрішній план являє собою єдність індивідуальності (“внутрішнього Я”) і персональності (“орієнтації на Іншого”). Основним моментом структури правового суб’єкта є персон, тобто те, як особистість представлена іншими людьми. Право породжується відносинами персон. Для досягнення розуміння у сфері права необхідний дискурс, темою якого було б істинне право, а основою і критерієм – особистість.

Розділ п’ятий **“Ціннісно-сміслові основи права”** подає правову філософію як феноменологію і аксіологію права, в ньому розкриваються ціннісно-сміслові основи права і природа справедливості як основної правової цінності, здійснюється аналіз правового суспільства як ідеалу в умовах посттоталітарних трансформацій.

У першому підрозділі **“Феноменологія правосвідомості: правові смисли”** аналізується феномен правосвідомості як суб’єктивна основа права, вираження смислового аспекту правової реальності.

Безпосереднім джерелом правопорядку і всіх правових явищ, чинником, що підтримує життя права, є правосвідомість, тому філософія права в одному зі своїх вимірів постає як теорія правосвідомості. Пропонується розрізнявати поняття правосвідомості у точному значенні – як орієнтацію на ідеал правової держави, і в широкому значенні – як систему уявлень про право.

Інтегральним вираженням правосвідомості є співвіднесеність людської суб’єктивності зі смислом права – основою як для оцінки діючого права, так і для мотивування правомірної поведінки. Конкретними його виявами виступають правові смисли (правові ейдоси) як внутрішній зміст правових феноменів, те, що робить їх власне правовими. Смісли інтерсуб’єктивні і виступають основою взаєморозуміння між людьми. Спираючись на трансцендентально-феноменологічну концепцію права Е.Ю. Соловйова, автор робить узагальнення щодо природи правосвідомості, зіставляючи її з моральною свідомістю і систематизуючи правові смисли.

Для правосвідомості і моральної свідомості властивий єдиний смисловий центр. Це –

поняття автономії і категорична обов'язковість їх вимог. Різниця між ними полягає в тому, що моральна свідомість орієнтується на безпосередні відносини між людьми (між ближніми), а правосвідомість – на відносини, які опосередковані інститутами (між далекими), при цьому смислова спрямованість моральної свідомості виражається як антиутилітарність, а правової – як антиавторитарність. Правосвідомість діаметрально протилежна ідеології патерналізму, їх різнять: моральна і правова регламентація влади, неповнолітній гетерономний суб'єкт владних розпоряджень і зрілий автономний суб'єкт права, жаліслива людяність (милість) і людяність початкового довір'я (справедливість).

Справжньою реальністю права є не так жорсткий механізм владного примушування, як тонка мережа особливих ментальних станів – правових смислів. Основоположними установками правосвідомості виступають обов'язок поважати чуже право (фундаментальний обов'язок) і обов'язок відстоювати власне (додатковий обов'язок). Результатом додержання цих принципів служить утвердження у стосунках між людьми сумлінності, чесності і точності при виконанні зобов'язань, в способі мислення – правової установки, яка виражається: в ставленні до інших – у приматі справедливості над співчуттям, у ставленні до себе – в ідеї правомочності, або в прагненні до незалежного досягнення успіху і благополуччя. Метафізичною умовою можливості права і обґрунтуванням внутрішньої незалежності (автономії) виступає установка заперечення рабства і визнання свободи вищою цінністю. Додержання цих установок правосвідомості веде до затвердження стійкої системи правової поведінки (правового етосу).

У другому підрозділі **“Справедливість як основна правова цінність”** розкривається аксіологічний аспект правової реальності, особлива увага надається феномену справедливості в його універсальних і прикладних виявах.

Зовнішня експлікація правових смислів задає правові цінності, які виступають інтерсуб'єктивними умовами можливості права. Виражаючи те, що значуще для людини, вони є атрибутами права, основою правових норм, прав і обов'язків як їх об'єкт. Цінність виражає ідею досконалості, якій властива реальна досяжність. Особистість і суспільство, свобода і рівність, воля і інтерес є правовими цінностями в їх взаємній співвіднесеності. Основна правова цінність – справедливість, що конститується взаємним визнанням суб'єктів. Вона виступає особливим механізмом, який підтримує міру рівноваги правових цінностей і визначає момент домінування при конфліктному зіткненні цих цінностей на користь цінності самостійного розвитку, реалізації здібностей людини.

Справедливість як форма людського співіснування виражає вимогу “мінімуму любові”, або неупередженості. Утвердження власної свободи і визнання свободи інших становлять смисл справедливості як критерію оцінки і критики поведінки людей і існуючих політико-правових інститутів. Універсальний момент справедливості в сучасних умовах виражається у визнанні прав

людини.

У структурі феномена справедливості виокремлюються такі виміри, як персональна (суб'єктивна) і інституціональна (об'єктивна), розподільча (за принципом “кожному своє”) і зрівняльна (за принципом “кожному рівну частину”), формальна (що вимагає оцінювати кожен випадок, виходячи з однієї і тієї ж позиції) і змістовна (що встановлює критерій подібності і неоднаковості) справедливості, що перебувають у відносинах взаємодоповнювальності. Серед сучасних концепцій справедливості найбільш значущими є концепції “справедливості як чесності” (Дж. Роулз), “теорії вимог” (Р. Нозік) і “справедливості як обміну” (О. Гьоффе). Однак теорія справедливості, що враховує як досягнення сучасної західної думки, так і вимоги культурно-антропологічного критерію забезпечення найкращих умов для самореалізації особистості, ще чекає своєї розробки.

Прикладний аспект теорії справедливості представлений співвідношенням справедливості і ефективності в оцінці функціонування політико-правових інститутів, що виступають як орієнтація на цінності і орієнтація на цілі і засоби. Між вимогами справедливості і ефективності права існують як відносна незалежність і суперечності, так і єдність і доповнювальність (за пріоритету справедливості). Це означає, що кінцевою метою діяльності політико-правових інститутів є забезпечення їх справедливості, а ефективність їх функціонування являє собою засіб для реалізації такої мети. Будь-якій великій соціальній реформі повинні передувати заходи, що забезпечують правову справедливість як умову її успіху, бо тільки тоді вона може зустріти схвалення і підтримку громадян.

Як юридична конкретизація філософсько-правового питання про співвідношення універсального і культурно-специфічного в змісті справедливості постає питання про співвідношення міжнародного і національного права. На пріоритеті міжнародного права наполягає універсалістсько-ліберальна етика справедливості, що наголошує на пріоритеті прав для всіх над благом для партикулярного співтовариства, а на пріоритеті національного права – комунітаристська етноетика, що відстоює пріоритетну цінність партикулярної культурної традиції. Як відношення формальної доповнювальності при пріоритеті універсального над партикулярним це питання вирішується сучасною комунікативно-дискурсивною філософією, що трактує права людини (принципи справедливості) як умову співіснування і співробітництва різних культур у сучасному світі. Дається порівняльний аналіз Конституції України і Конституції Російської Федерації в аспекті виявлення співвідношення ліберальних і етноцентричних моментів у правовій доктрині України.

У третьому підрозділі **“Правове суспільство як ідеал (регулятивна ідея) в умовах посттоталітарних трансформацій”** обговорюється підсумкова тема класичних

філософсько-правових концепцій – про правовий ідеал – в застосуванні до насущних завдань сучасного українського суспільства.

Розкривається положення про обумовленість ролі ідеалу в регулюванні людської діяльності особливостями природи людини як істоти, що орієнтується в процесі свого розвитку на зразки належного. Зазначається, що невизначеність суспільного ідеалу і не досить ясні уявлення про роль права у вдосконаленні сучасного українського та інших посттоталітарних суспільств є стримуючим фактором у їх трансформації. При цьому звертається увага на вимогу “мінімальності” правової аксіології, яка в частині вчення про правовий ідеал повинна орієнтуватися на створення умов для цивілізованого розв’язання соціальних суперечностей.

Ці методологічні передумови ведуть до обґрунтування ідеї правового суспільства як соціально-правового ідеалу в умовах суперечливої соціальної практики в цілому і посттоталітарних трансформацій зокрема. Під правовим суспільством розуміємо суспільство, що саморегулюється, в якому обмеженням свободи одного суб’єкта є лише така ж рівна свобода іншого суб’єкта, або таке суспільство, в якому затверджено принцип панування права. Воно виступає як гіпотетико-ідеальний стан, що є альтернативним як стану жорсткої впорядкованості, так і стану дезорганізації.

Умови можливості такого стану суспільства можна поділити на інституціональні і неінституціональні. До *інституціональних* умов належать громадянське суспільство і правова держава як такі, що взаємно припускають і взаємно доповнюють одна одну сторони цивілізованого, або правового, суспільства, де свобода і порядок урівноважені і де підпорядкування універсальним нормам організоване так, що воно не тільки не придушує, а, навпаки, сприяє вияву самостійності і незалежності людини, розвитку її індивідуальності.

Неінституціональні умови можливості правового суспільства поділяються на антропологічні, ціннісно-сміслові і комунікативні. Під *антропологічними* (суб’єктними) умовами можливості правового суспільства маємо на увазі саму людину як правового суб’єкта, носія здатності до визнання. Таким суб’єктом, на існування якого орієнтується право, є автономна і відповідальна особистість. Під *ціннісно-смісловими* (суб’єктивними) умовами можливості правового суспільства маємо на увазі очевидності правосвідомості, що дозволяють судити про наявність у суспільстві права, і правові цінності як зовнішню експлікацію правових смислів. Основною правовою цінністю є справедливість, яку слід розуміти як прагнення діяти відповідно до прав і обов’язків, віддаючи кожному своє і забезпечуючи умови для реалізації здібностей кожного. Правове суспільство якраз і є здійсненням ідеї справедливості, справедливим суспільством. *Комунікативні* (інтерсуб’єктивні) умови можливості правового суспільства забезпечують поєднання неінституціональних і інституціональних аспектів правового суспільства і дозволяють побудувати юридичний простір як суспільний простір дискусії. У просторі

публічності як просторі правового дискурсу здійснюється відповідальність, реалізуються права і обов'язки, забезпечується легітимація держави і права, а також перехід від здібностей до їх реалізації.

За поняттям “правове суспільство” не стоїть якась емпірична реальність, що її можна досягти до якогось терміну. Воно являє собою регулятивну ідею, яка як певна мета організує нашу ситуацію і надає їй смислу.

Висновки. У дисертації наведене теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що знаходить свій вияв у здійсненні комплексного осмислення феномена права крізь призму категорії “правова реальність”. Це дозволило запропонувати комплементарну концепцію правової реальності, у межах якої право подається як особливий вимір буття людини у єдності його онтологічного, антропологічного і аксіологічного аспектів.

Головні наукові та практичні результати дослідження є такими:

1. В умовах трансформаційних процесів, пов'язаних з проведенням соціальної і правової реформи, важливого значення набуває філософське осмислення права, направлене на розкриття його гуманістичного смислу і глибинних основ, яке здійснюється філософією права – комплексною теоретичною дисципліною, що синтезує досягнення філософії і правознавства в дослідженні правової реальності як особливого світу права, впорядкованої системи правових феноменів, що виражає власний смисл права в його співвіднесеності з людським буттям.

2. Відображенням багатогранності і суперечності правової реальності є різні методологічні підходи до її осмислення: а) правовий позитивізм; б) правовий об'єктивізм; в) правовий суб'єктивізм; г) правова інтерсуб'єктивність як альтернативні і водночас взаємодоповнюючі, при пріоритеті останнього. Особливе значення екзистенціально-феноменологічної концепції права полягає в тому, що вона, як антропологічна версія інтерсуб'єктивного способу осмислення правової реальності, дозволяє дати бачення права з внутрішньої перспективи учасника правових процесів.

3. Оптимальною формою поєднання універсального і особливого в сприйнятті права для української і російської культури є специфічний спосіб виправдання права через екзистенційний мотив творчої самореалізації особистості, що найбільш яскраво представлений в релігійно-романтичній “філософії серця”. Типовим вираженням цього мотиву у творчості видатних вітчизняних філософів права було визнання і обґрунтування “права на гідне існування”, що дозволяє зробити висновок про укоріненість у культурно-правовій традиції сформульованого в Конституції України ідеалу соціальної правової держави.

4. За своєю онтологічною природою право являє собою відносно автономну метасоціальну реальність, смисловим вираженням якої виступає взаємна належність (обов'язковість) у взаємодії суб'єктів. Необхідними елементами правової реальності є природне і позитивне право як його

сутність і існування (статичний аспект), а також ідея права, закон і правове життя як абстрактні і конкретні форми буття права (динамічний аспект).

5. Кореляція між концепцією природи людини і концепцією правової реальності зумовлює можливість правової антропології як фундаментального розділу філософії права, що займається дослідженням гуманістичних основ права і пошуками відповіді на питання, що таке правова людина. Правова антропологія повинна орієнтуватися на мінімально-необхідні людині умови і включати ціннісну позицію. Вираженням цих вимог є екзистенційний мотив збереження своєї ідентичності при антропологічному обґрунтуванні прав людини. З філософсько-антропологічної позиції право є можливим завдяки здатності людини бути автономним суб'єктом, який визнає таким самим суб'єктом будь-яку іншу людину, тому правова людина як суб'єкт права – це особистість.

6. Змістом правосвідомості є система ментальних установок (правових смислів), серед яких головне місце належить установці на визнання прав іншого. Урахування цього складника правової реальності важливе як при здійсненні регулюючого впливу, так і при правовому вихованні. Узагальненим вираженням системи правових цінностей є спра-ведливість. Як основна правова цінність справедливість у співвідношенні з ефективністю виступає метою діяльності правових інститутів, а ефективність – засобом реалізації такої мети. Принцип пріоритету міжнародного права над національним правом має філософське обґрунтування у визнанні домінування універсального аспекту справедливості над партикулярним. Підсумковим вираженням концепції правової реальності служить ідея правового суспільства – суспільства, що саморегулюється, в якому затверджений принцип панування права – як ідеалу в умовах посттоталітарних трансформацій.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Монографія

1. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Харьков: Право, 2002. – 328 с.

Статті у фахових виданнях з юридичних наук

2. Максимов С.И. Правовая реальность: инструментальный и ком-муникативный подходы // Пробл. законности: Респ. межведом. науч.

сб. – Вып. 29. – Харьков: Нац. юрид. акад. України, 1995. – С. 33–38.

3. Максимов С.И. Способы осмысления правовой реальности // Пробл. законности: Респ. межведом. науч. сб. – Вып. 30. – Харьков: Нац. юрид. акад. України, 1995. – С. 38–45.

4. Максимов С.І. Співвідношення міжнародного і національного права (філософські аспекти) // Вісн. Акад. правових наук України. – 1996. – №7. – С. 157–163.

5. Максимов С.І. Б. Кістяківський – видатний український філософ права // Вісн. Акад. правових наук України. – 1997. – №1. – С. 126–136.

6. Максимов С. Про філософське осмислення права (до питання про предмет філософії права) // Вісн. Акад. правових наук України. – 1998. – №2 (13). – С. 89–99.

7. Максимов С. Виправдання позитивізму (до аналізу концепції права Х. Харта) // Вісн. Акад. правових наук України. – 2000. – №2 (21). – С. 146–156.

8. Максимов С. Інститут прав людини в сучасному світі: філософсько-правові аспекти // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2000. – №3 (22). – С. 49–57.

9. Максимов С. Суб'єкт права у філософсько-антропологічному вимірі // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2000. – №4 (23). – С. 170–179.

10. Максимов С.І. Справедливість як основна правова цінність // Вісн. Ун-ту внутр. справ. – 2000. – Вип.12. – Ч.1. – С. 268–273.

11. Максимов С.И. Онтологическая природа права // Пробл. законности: Респ. міжвѣдом. наук. зб. – Вип. 48. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2001. – С. 175–184.

12. Максимов С.И. Право на достойное существование в отечественной философии права // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ. Ідея правової держави: історія і сучасність: Спецвипуск. – 2001. – С. 92–98.

13. Максимов С.И. Эффективность и справедливость как критерии оценки права // Пробл. законности: Респ. міжвѣдом. наук. зб. – Вип. 49 – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2001. – С. 195–204.

14. Максимов С.И. Философско-правовая концепция марксизма: критический анализ // Пробл. законности: Респ. міжвѣдом. наук. зб. – Вип. 50. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2001. – С. 161–179.

15. Максимов С. Філософсько-правове мислення // Вісн. Акад. правових наук України. – 2001. – №4 (27). – С. 155–164.

16. Максимов С.И. Правосознание: философско-правовое осмысление // Пробл. законности: Респ. міжвѣдом. наук. зб.– Вип. 51 – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2002. – С. 148–155.

17. Максимов С. Природне і позитивне право як елементи правової реальності // Вісн. Акад. правових наук України. – 2002. – № 1 (28). –

С. 82–92.

18. Максимов С.И. О статусе и функциях философии права // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ. – 2002. – № 1. – С. 50–61.

19. Максимов С.І. Концепція прав людини Дж. Локка як вияв сили і слабкості класичної теорії природного права // Пробл. правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. ст. – Донецьк: ДІВС, 2002. – № 1. – С. 3–10.

20. Максимов С.І. Ідея права і національний характер // Вісн. Ун-ту внутр. справ: Спецвипуск. – 2002. – С. 82–88.

21. Максимов С.И. Философско-правовая концепция К.-О. Апеля и Ю. Хабермаса // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук. зб. – Вип. 55. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2002. – С. 145–153.

22. Максимов С. Структура правової реальності: феноменологічний аналіз // Вісн. Акад. правових наук України. – 2002. – № 2 (29). – С. 125–133.

Статті у фахових виданнях з філософських наук

та в інших виданнях

23. Максимов С.И. Условия и способ включения субъекта в механизм разрешения общественных противоречий // Вопр. обществ. наук. – Вып 86: Актуал. вопр. соврем. философской науки. – К.: Лыбидь, 1991. – С. 106–119.

24. Максимов С.І. Соціальний суб'єкт у процесі розв'язання суспільних суперечностей // Пробл. філософії: Міжвідом. наук. зб. – Вип. 93. Специфіка сучасного соціального пізнання. – К.: Вища школа, 1992. – С. 20–25.

25. Максимов С.И. Ценностные основания права // Юрид. наука и пробл. формирования демократического государства Украина: Тематич. сб. науч. тр. – К.: Вища школа, 1993. – С. 4–10.

26. Максимов С.И. Идея права в русской культуре (оправдание права) // Вестн. Харьк. гос. ун-та. – № 380. – Харьков, 1993. – С. 114–120.

27. Максимов С.І. Особистість і суспільство: Конспект лекції. – Харків: Укр. юрид. акад., 1993. – 20 с.

28. Максимов С.И. “Образ человека” и “образ права”: к консти-туированию предмета правовой антропологии // Філософські перипетії: Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – № 474.– Харків, 2000. – С. 44–48.

29. Максимов С.И. Методологические предпосылки правовой антропологии // Філософські перипетії: Вісн. Харків. нац. ун-ту ім.

В.Н. Каразіна. – № 486. – Харків, 2000. – С. 48–54.

30. Максимов С.І. Універсальне та культурно-історичне у правосвідомості // Грані: Наук.-теорет. і громад.-політ. альманах. – Дніпропет-ровськ, 2000.– №3 (11). – С. 70–75.

31. Максимов С.И. Ментальные основы права // Філософські перипетії: Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – № 509. – Харків, 2001. – С.62–66.

32. Максимов С.И. Принцип интерсубъективности в коммуникативно-дискурсивной философии права // Філософські перипетії: Вісн. Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна – №531. – Харків, 2001. – С. 51–55.

33. Максимов С.И. Теория прав человека Дж. Локка и современность // Філософсько-антропологічні студії'2001: Спецвипуск. – Київ – Дніпропетровськ, 2001. – С. 257–265.

34. Максимов С.И. Этико-антропологические основания правопорядка // Практична філософія і правопорядок: Зб. наук. ст. – Харків, 2001.– С. 38–44.

35. Максимов С.И. Целевые и ценностные аспекты человеческой деятельности в сфере права // Вісн. Дніпропетровськ. ун-ту: Соціологія. Філософія. Політологія. – Вип. 7. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 143–150.

36. Максимов С.И. Ментальные предпосылки эффективного разрешения социально-правовых конфликтов // Конфлікти в суспільствах, що трансформуються: Зб. наук. ст. (за матер. XI Харківських політолог. читань). – Харків: Право, 2001. – С. 14–16.

Матеріали конференцій

37. Максимов С.И. Социально-культурная обусловленность исторических типов ответственности // Философия истории: диалог культур: Материалы IX Всесоюз. чтений молодых философов. – Москва, 1989. – С. 93–95.

38. Максимов С.И. Высшая школа и проблема разрешения социальных конфликтов // Социальные и правовые пробл. деятельности выс-шей школы в условиях обновления: Тез. докл. и сообщ. республ. науч.-практ. конф. – Харьков, 1991. – С. 57–59.

39. Максимов С.И. Человек как субъект разрешения общественных противоречий // Многомерность человека как проблема философии и наук. Тез. докл. Всесоюз. науч. конф. – Рудный, 1991. – С. 79–80.

40. Максимов С.І. Ідея природного права у світогляді Г.С. Сковороди // Тези доп. Харківських Сковородинівських читань, присв. 270-річчю з дня народж. Г.С. Сковороди. – Харків, 1992. – С. 102–103.

41. Максимов С.И. О ценностной компоненте права // Правовое регулирование гос. строительства в Украине и пробл. совершенствования законодательства: Крат. тез. конф. молод.

учен. и соиск. – Харьков, 1992. – С. 3–4.

42. Максимов С.І. Правова держава: ідеал і реальність // Перші Харківські полігол. читання. – Харків, 1993. – С. 9–10.

43. Максимов С.І. Філософсько-правова думка в Україні як складова частина національної духовної культури // Українознавство та гуманізація освіти: Тези доп. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ, 1993. – С. 82–83.

44. Максимов С.И. Теория правового государства Б.А. Кистяков-ского и современность // Человек и политика: Тез. докл. и сообщ. науч.-практ. конф. – Харьков, 1993. – С. 113–115.

45. Максимов С.И. “Философия сердца” как мировоззренческое основание национальной философии права // Національна філософія: сучасне, минуле та перспективи: Тези доп. II Харківських Сковородинівських читань. – Харків, 1993. – С. 104–106.

46. Максимов С.И. Теория правового государства Б.А. Кистяковского // Сб. матер. науч.-практ. конф. по итогам науч.-исслед. работ, выполн. проф.-преп. составом Укр. гос. юрид. акад. в 1992 г. – Харьков, 1993. – С. 11–13.

47. Максимов С.И. О двух подходах к исследованию права // Сб. матер. науч.-практ. конф. по итогам науч.-исслед. работ, выполн. проф.-препод. составом Укр. гос. юрид. акад. в 1993 г. – Харьков, 1994. –

С. 5–6.

48. Максимов С.И. О философских основаниях законодательной деятельности // Законодательство Украины: состояние, проблемы, перспективы: Тез. докл. и науч. сообщ. межрегион. конф. молод. учен. – Харьков, 1994. – С. 3–4.

49. Максимов С.І. Українська ментальність і політико-правова ідеологія // Другі Харківські полігол. читання. – Харків, 1993. – С. 22–23.

50. Максимов С. Общечеловеческое и национальное в философии права // Культура та етнотика: Міжнар. наук.-теорет. конф. – К., 1994. – Вип. IV. – С. – 26–28.

51. Максимов С.І. Правове суспільство: до проблеми формування // Правова держава Україна: проблеми, перспективи розвитку: Тези доп. та наук. повід. респ. наук.-практ. конф. – Харків, 1995. – С. 12–14.

52. Максимов С.И. Легитимация и ограничение политической власти // Четверті Харківські полігол. читання “Політична влада – Еліти – Лідерство”: Матер. доп. і вист.– Харків, 1996. – С. 32–33.

53. Максимов С.И. Толерантность как черта правосознания // Толерантность как культурная универсалия: Матер. междунар. конф. – Харьков, 1996. – С. 59.

54. Максимов С.И. Философия права: классическая и неклассическая модели

правопонимання // Філософія: класика і сучасність: Матер. III Харківських міжнар. Сковородинівських читань. – Харків, 1996. – С. 28–29.

55. Максимов С.И. Методология права: на пути к новой парадигме // Пробл. методології сучасного правознавства: Тези Міжнар. наук.-теорет. конф. – К., 1996. – С. 60–63.

56. Максимов С.И. Ответственность, право, правосознание // Проблема ответственности на рубеже XX и XXI веков (материалы мемориальных чтений, посвященных 60-летию проф. А.Ф. Плахотного). – Харьков, 1996. – С. 138–140.

57. Максимов С.И. Украинский национальный характер и идея права // Культура у філософії XX століття: Матер. IV Харківських міжнар. Сковородинівських читань.– Харків, 1997. – С. 251–254.

58. Максимов С.И. Природа права: дебати в англо-американській філософії права // Філософія права для відкритого суспільства: Проспекти курсів Міжнар. літньої філософ. школи – К., 1999. – С. 21–25.

59. Максимов С.И. Справедливость и право: формальный и содержательные моменты // Идея справедливости на сходе XX століття: Матер. VI Харківських міжнар. Сковородинівських читань.– Харків, 1999. – С. 157–159.

60. Максимов С.И. Зміст і статус прав людини в сучасній правовій державі // Актуал. пробл. формування правової держави в Україні: До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф.: У 2 ч. – Ч.1. – Харків, 2000. – С. 78–81.

61. Максимов С.И. Універсальні і соціокультурні аспекти прав людини в Конституції України // Конституція України — основа модернізації держави та суспільства: Матер. наук. конф. – Харків, 2001.– С. 182–184.

62. Максимов С.И. Герменевтическая концепция права // Обрії комунікації та інтерпретації: Матер. VIII Харківських міжнар. Сковородинівських читань. – Харків, 2001. – С. 125–127.

АНОТАЦІЯ

Максимов С. І. Правова реальність як предмет філософського осмислення. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – філософія права. – Національна юри-дична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2002.

У дисертації на основі тематизації відродженої теоретичної дисципліни – філософії права, визначення її предмета, методу, статусу, ціннісно-світоглядних орієнтирів, здійснено комплексне філософське осмислення феномена права крізь призму категорії “правова реальність”, що

дозволяє подати право як особливий світ і спосіб людського буття. На основі аналізу переваг і недоліків різних способів осмислення права (позитивізм, об'єктивізм, суб'єктивізм, інтерсуб'єктивність) і соціокультур-ного контексту їх застосування запропонована концепція правової реальності в єдності онтологічного, антропологічного і аксіологічного аспектів, яка орієнтується на розкриття гуманістичного смислу права. Обґрунтовано поняття правового суспільства як орієнтира реформування правових систем у посттоталітарних суспільствах.

Ключові слова: філософія права, правова реальність, позитивізм, об'єктивізм, суб'єктивізм, інтерсуб'єктивність, правова онтологія, правова антропологія, правова аксіологія, правове суспільство.

АННОТАЦІЯ

Максимов С. И. Правовая реальность как предмет философского осмысления. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.12 – философия права. – Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого. – Харьков, 2002.

В диссертации осуществлено комплексное философское осмысление феномена права сквозь призму категории “правовая реальность”, что позволяет представить право в качестве особого мира человеческого бытия. На основе анализа достоинств и недостатков различных способов осмысления права и социокультурного контекста их применения предложена концепция правовой реальности в единстве онтологического, антропологического и аксиологического аспектов в качестве методологической основы для фундаментальных правовых исследований и практического реформирования правовой системы в условиях посттоталитарных трансформаций.

Особое внимание уделено анализу философско-методологических предпосылок формирования концепции правовой реальности. Представлено авторское понимание философии права как комплексной дисциплины, синтезирующей достижения философии и юриспруденции в исследовании предельных оснований права, ее структуры (онтология, гносеология, антропология, аксиология права), соотношения с социологией и теорией права, ее основного вопроса (о смысле права) и главных задач (нормативной, легитимационной, аналитической), ее функциях. Раскрыто содержание понятия “правовая реальность” как особого относительно автономного мира права, многоуровневой системы правовых феноменов со своей собственной логикой, с которой следует считаться в процессе преобразующей деятельности человека.

На основе применения универсальных философских методологических подходов к познанию права сформулировано понятие способов философского осмысления права: правового

позитивизма, правового объективизма, правового субъективизма (классических концепций естественного права), правовой intersубъективности (неклассических концепций естественного права) и осуществлен их всесторонний анализ. Дана их оценка как взаимодополнительных подходов к пониманию права, делающих акцент на различных сторонах многогранной правовой реальности (формально-юридическом, социально-фактическом, морально-ценностном, экзистенциально-антропологическом) при приоритете последнего. Отмечаются эвристические и интеграционные возможности экзистенциально-феноменологической концепции права как антропологической версии intersубъективного способа осмысления правовой реальности, позволяющей дать видение права из внутренней перспективы участника правовых процессов.

Учет социокультурного аспекта осмысления правовой реальности выражается в осознании актуальности задачи преодоления исторически сложившейся в рамках отечественной культуры тенденции недостаточного уважения к праву на основе выявления и осуществления специфического для украинской и русской культуры способа оправдания права. Сформулировано положение об экзистенциальном мотиве творческой самореализации личности, наиболее ярко представленном в религиозно-романтической “философии сердца”, как оптимальной форме сочетания универсально-цивилизационного и культурно-специфического в восприятии права. На основе исследования проявлений этого мотива в творчестве видных отечественных философов права сделан вывод о соответствии национально-культурной традиции экзистенциальных и феноменологических методов обоснования правовых идеалов и сформулированного в Конституции Украины идеала социального правового государства.

В рамках онтологического аспекта осмысления правовой реальности природа мира права характеризуется как относительно автономная метасоциальная реальность, смысловым выражением которой выступает взаимное долженствование во взаимодействии субъектов. Структура правовой реальности раскрывается в двух аспектах: статическом – как единство предметной формы и идеально-смыслового содержания (позитивного и естественного права) и динамическом – как последовательное и постоянное движение от первичных идеальных форм (идея права) к знаково-информационным формам (правовые нормы и законы) и к конкретным взаимодействиям между субъектами (правовая жизнь).

На основе формулировки положения об универсальной корреляции концепции природы человека и концепции правовой реальности показана возможность представления правовой антропологии как фундаментального раздела философии права, занимающегося исследованием антропологических оснований права и поисками ответа на вопрос, что такое правовой человек. Обоснована приоритетность позиции intersубъективности перед иными методологическими подходами к анализу права в рамках правовой антропологии. Осуществлено антропологическое обоснование признания прав человека через экзистенциальный мотив сохранения своей

идентичности. Выдвинуто положение о правовом человеке как субъекте права – личности–носителе способности признания и ответственности, исходя из которого предложено философско-антропологическое понимание права как способа человеческого взаимодействия (сосуществования), возможного благодаря способности человека быть автономным субъектом, который *признает* таким же субъектом любого другого человека.

Ценностно-смысловые основания правовой реальности раскрываются через систему установок правосознания (правовых смыслов), среди которых ведущей выступает установка на признание прав другого и отстаивание собственного права, а также систему правовых ценностей, обобщенным выражением которой является справедливость. Раскрыто методологическое значение категории “справедливость” в решении проблемы эффективности правовых институтов и соотношения международного и национального права. В качестве итогового выражения концепции правовой реальности вводится идея правового общества – саморегулирующегося общества, в котором утверждён принцип господства права – как идеала в условиях посттоталитарных трансформаций.

Ключевые слова: правовая реальность, позитивизм, объективизм, субъективизм, интерсубъективность, правовая онтология, правовая антропология, правовая аксиология, правовое общество.

SUMMARY

Maksymov S.I. The Legal Reality as an Object of Philosophical Reasoning. – Manuscript.

The thesis for obtaining a doctor's of law degree on the field 12.00.12 – philosophy of law. – National Law Academy of Ukraine, named after Yaroslav the Mudry. – Kharkiv, 2002.

In this thesis on the basis of deep analysis of the topics of the renewed theoretical subject – philosophy of law, definition of its subject, method, status and world outlook orientation, the author has carried out a comprehensive philosophic reasoning of the phenomenon of law through the category of the legal reality, which makes it possible to imagine law as a specific world and as a way of human existence. On the basis of analysis of merits and drawbacks of various ways of reasoning of law (positivism, objectivism, subjectivism, intersubjectivity) and social and cultural context of their application, the author has introduced the concept of the legal reality in uniformity with ontological, anthropological and axiological aspects, which aims at uncovering human sense of law. The concept of the law-ruled society as an aim of reformation of legal systems of the post-totalitarian societies has been grounded by the author.

Key words: philosophy of law, legal reality, positivism, objectivism, subjectivism, intersubjectivity, legal ontology, legal anthropology, legal axiology, legal society.